

АРХЕОЛОГІЯ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить краєзнавству, яке набуває досить бурхливого розвитку. У цій ситуації важливо сконцентрувати увагу наукової і краєзнавчої громадськості України на шляхи подальшого розвитку історичного краєзнавства взагалі і археологічного, зокрема. Метою даної статті є узагальнення досвіду прийомів і засобів археологічної науки в системі вивчення історії Уманщини.

Конкретне вивчення давньої і середньовічної історії краю вимагає залучення в першу чергу таких матеріалів, які дають можливість розкрити суть історико-культурного явища тієї чи іншої епохи. У цьому зв'язку слід звернути увагу на здобутки археологів України у відкритті нових, раніше невідомих пам'яток і культур на Уманщині, а також на нові можливі трактовки вже відомих старожитностей та їх місце в історико-культурному процесі. Розгляд вказаних матеріалів проведемо за археологічним, хронологічним принципом – від давнього кам'яного віку до раннього середньовіччя.

Територія Уманщини, як і Україна, була заселена людьми ще у ранньому кам'яному віці – палеоліті, що датується часом від 1,5 млн. до 150 тис. р. тому. Первіснообщинні люди з'явилися на території Уманщини у період пізнього палеоліту, десь приблизно 15-18 тис. р. тому.

На території краю відкрито три палеолітичні стоянки у селах Кути, Бабанка і Володимирівка (Новоархангельського району) [Черныш 1950]. М.К. Якимович також виявив сліди палеоліту в с. Кутах, Маньківського району [Трусова 1940,

с. 44-52]. В літературі згадуються палеолітичні стоянки в селах Бабанка, Синиця і Вільхівець [Береговая 1960, с. 131-132].

В 1980 р. М.О. Суховим було відкрите палеолітичне поселення Гордашівка-1, розташоване на захід від хутора Одірванка, що поблизу с. Гордашівка Тальнівського району [Гладких, Рижов, Суховий 1995, с. 16].

Розглядаючи матеріали Гордашівки на фоні палеоліту України, звертаємо увагу на різні варіанти матеріальної культури пізньопалеолітичного часу. Вони пов'язані, перш за все, з різним навколишнім середовищем льодовикової доби, в якому існувала стародавня людина. З цієї точки зору помітна відмінність північних та південних (степових) регіонів України. Таким чином, територія Уманщини виявляється перспективною для вивчення різних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту та зв'язків і контактів між ними.

Наведені та інші матеріали свідчать про можливість у перспективі пошуків на території Уманщини нових пам'яток давнього кам'яного віку. Значну допомогу вченим можуть надати вчителі, студенти і учні-краєзнавці, які ознайомлені з топографією вказаних пам'яток і з методикою збору та першої фіксації підйомного матеріалу (обробленого кременю, кісток викопних тварин і т. п.).

На Уманщині виявлено пам'ятки раннього мезоліту на р. Синюсі в районі Володимирівки. По-перше, слід відмітити знайдений наконечник стріли, а також ряд інших виробів із кременя [Даниленко 1969, с. 56]. В районі с. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області виявлено поселення пізнього мезоліту [Даниленко 1969, с. 59].

Дослідження антропологів показали, що в добу мезоліту і на початку нового кам'яного віку у Подніпров'ї мав місце складний процес змішування місцевого населення з прийшлим – середземноморським. Вчені вважають, що пошуки пам'яток мезоліту є перспективними на території Південного Побужжя (куди входить історична Уманщина) та Подністров'я [Винокур 2002, с. 67]. У відкритті та дослідженні цих старожитностей вченим можуть допомогти краєзнавці.

У 1950-1990-х роках археологи провели величезну роботу щодо виявлення і дослідження неолітичних пам'яток в різних регіонах України.

На території історичної Уманщини виявлена рання неолітична пам'ятка – поселення в урочищі Мельнича Круча біля села Сабатинівка, розташоване на мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега Південного Бугу [8, 49]. Неолітичне поселення виявлено також в південно-східній частині острова Поліжок біля м. Гайворон, що витягнувся вздовж течії Південного Бугу [6, 112].

Пам'ятки неоліту зафіксовані біля с. Левківка Ново-Архангельського району. На березі р. Синюхи знайдено вироби із кременю: ножі, скребки, проколки, нуклеуси, також глиняний посуд і уламки з орнаментом, характерним для неоліту [9]. Поодинокі знахідки цього ж періоду виявлено біля села Папужинці, Тальнівського району, це – два кам'яні молотки, мотика, кремнієве долото, глиняне грузило, а також біля сіл Громи та Танське, Уманського району – вироби із кременя [10]. Залишки житлового комплексу періоду неоліту виявлено біля селища Завалля (Гайворонського району, Кіровоградської області) [6, 120].

Біля м. Ладизин (Тростянецький район, Вінницька область) знайдено два поселення цього ж періоду, розташованих на правому березі річки Південний Буг. Одне із них знаходиться майже безпосередньо за містом, друге – за 1 км далі на південний схід. Поселення виявлені ще в 1958 р. [6, 121].

До пізньонеолітичних стоянок на Уманщині належить стоянка Саврань, що на Південному Бузі, дослідження якої проводилось ще на початку 30-х рр., в 1949 і 1955 рр. [11, 86].

Дальше вивчення історії та культури неолітичних племен на території Уманщини можливе при активній участі краєзнавців. У зв'язку з цим звертаємо увагу на топографію неолітичних стоянок. Останні знаходять, як правило, на найближчих до води терасах берегів річок і озер. Часто залишки цих стоянок знаходяться на дюнних підвищеннях прирічкових кірас. Іноді місцями тимчасових стоянок були острови на річках [7, 67].

Доба міді та бронзи (IV – II тис. до н. е.) являє собою слідуючий важливий етап у дальшому розвитку продуктивних сил первісного суспільства. При вивченні цього етапу залучають, зокрема, матеріали колоритної трипільської культури (IV – III тис. до н. е.).

Археологічна карта трипільських поселень на Уманщині засвідчує те, що пам'ятки цієї культури зустрічаються у більш, ніж 100 пунктах. Вони є в Умані, майже в усіх селах Уманського району та решти районів, що входять до історичної Уманщини [12, 27]. Значна кількість виявлених на території Уманщини трипільських пам'яток засвідчує, що цей регіон займав надзвичайно важливе місце в поширенні трипільської культури на території України. Дослідження цих пам'яток допомагають більше дізнатися про трипільську культуру, її особливості.

Зокрема, характерні особливості господарства і побуту трипільців добре прослідковуються на прикладі відкритого в 1975 р. і датованого початком IV тис. до н. е. поселення Веселий Кут Тальнівського району, яке разом з іншими (Вільхівець-І, Дешки, Копіювата, Пеніжкове-Пугачівка, Харківка та ін.) складає групу трипільських пам'яток типу Веселий Кут [13, 48].

В останні роки відкриті надзвичайно великі за площею трипільські поселення (Сушківка, Доброводи – 250 га, Майданецьке – 270 га, Тальянки – 450 га.). Такі поселення умовно називають «протомістами». Тому дальші дослідження пам'яток трипільської культури на Уманщині є перспективними і вимагають свого продовження. Краєзнавцям слід добре вивчити матеріали раннього, середнього і пізнього Трипілья з тим, щоб допомогти вченим у фіксації і дослідженні нових пам'яток трипільської культури.

Старожитності епохи бронзи, що засвідчують виділення пастуших племен пов'язані на території України з II – початком I тис. до н. е. Карта розселення племен цієї доби в межах сучасної України й на суміжних територіях досить строката. За найновішими даними археології, протягом II тис. до н. е. на нинішніх українських землях існувало понад 10 археологічних культур.

На Уманщині у цей час проживали племена ямної культури, пам'ятки якої виявлено біля сіл Піківець, Коржова [14, 8], Сушківка [8, 84].

На території Жашківського району, біля сіл Баштечки, Королівка, Нагірна знайдено понад 200 курганів, що утворювали окремі групи по 5-10 курганів кожна. Досліджено 17 курганів, в яких виявлено 30 поховань ямної культури [15, 15].

З сіл Уманщини, в яких виявлено пам'ятки ямної культури, слід назвати Колодисте [16] та Луківку [17], Катеринопільського району. Криві Коліна, Павлівка I [18, 116-117] та Веселий Кут [19, 104] Тальнівського району.

У кінці бронзового віку на Уманщині проживали племена, що займалися землеробством і скотарством, і залишки їх поселень були виявлені працівниками Уманського краєзнавчого музею у білогрудівському лісі поблизу села Піківець [14, 29]. Саме тому вони і мають назву поселень білогрудівської культури.

Білогрудівські пам'ятки безпосередньо передують пам'яткам раннього залізного віку в лісостеповому Правобережжі і є їх генетичними попередниками. Вони залишені місцевими землеробсько-скотарськими племенами, що були частиною тієї етнічної основи, з якої, на думку вчених, в процесі дальшого історичного розвитку сформувався східнослов'янський етнічний масив [11, 144].

Для білогрудівської культури характерні неукріплені поселення біля водойм та наявність зольників. Білогрудівські зольники являють собою курганоподібні підвищення із золи (попелу) та інших побутових решток – уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю тощо. Зольники іноді знаходяться на поселеннях, а іноді й на великій відстані від них. Краще всього зольники вивчені навколо Умані, а також у селах Собківка, Краснопілка, Кочержинці, Ятранівка. Вони являють собою підвищення від 0,5 до 0,8 м, а іноді навіть 2 м; діаметр насипу – 20-24 м, іноді – 45-50 м.

У VIII – першій половині VII ст. до н. е. на північному сході Уманщини проживали племена, які дали нам залишки чорноліської культури. Укріплені

поселення-городища чорноліської культури виявлені в басейні річок Тясмин та Гірський Тікич [20, 59].

Уманським краєзнавцем Г.Ю. Храбаном було виявлено 32 чорноліських поселення [21, 72]. Відкриття Г.Ю. Храбана мало велике значення. Про це свідчить відгук на статтю Г.Ю. Храбана «Чорноліська культура на Уманщині», надіслану автором для збірника «Археологія» рецензента, О.І. Тереножкіна. 31 березня 1967 року він писав: «Стаття носить інформаційний характер. На Уманщині була відома велика кількість пам'яток білогрудівської культури, але жодної пам'ятки чорноліського типу. Була невідома доля місцевого білогрудівського населення, тому виникла думка про його зникнення до чорноліської пори. Відкриття Г.Ю. Храбана є важливим тим, що позитивно встановило факт місцевого розвитку білогрудівської культури і її перехід в чорноліську до початку скіфського періоду» [22].

Дослідники цього періоду О. Тереножкін, Б. Рибаків, С. Березанська стверджують, що племена білогрудівської і чорноліської культур належали до праслов'янської етнічної спільності.

Отже, за доби бронзи Уманщина була заселена різно-етнічними групами племен, що залишили пам'ятки кількох археологічних культур. При здійсненні краєзнавчих досліджень з археології доби бронзи необхідно з'ясувати наявність відповідних рис археологічних культур, характерних для кожної з них. Особливу увагу краєзнавців слід звернути на пошуки залишків поселень.

Залізний вік у Південно-Східній Європі у його початковій фазі пов'язується з початком I тис. до н. е. При вивченні матеріалів раннього залізного віку дослідники звертаються до старожитностей скіфо-сарматського періоду, який охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів [23, 146].

Скіфо-сарматська доба розпочалася з появою в українських степах войовничих кіммерійців. З тих часів збереглися кам'яні стели – статуї із зображенням людей. Про такі статуї, знайдені на Уманщині, згадує

Н. Полонська-Василенко [24, 55]. Одна з них під час війни в 1944 році була вивезена за кордон, а після повернення залишилась в Київському історичному музеї. Друга стела зберігається в Уманському краєзнавчому музеї (фондовий № 781).

Аналізуючи особливості матеріальної та духовної культури скіфо-сарматського часу в лісостеповій смузі України, ми, як і інші дослідники, акцентуємо увагу на тому положенні, що терміни «Скіфи», «Скіфія» в широкому історичному плані торкалися, за даними Геродота, не тільки власне іраномовних північно-причорноморських скіфів, а й їхніх сусідів – предків слов'ян, фракійців і т. п. Разом з цим ми фіксуємо певні зв'язки, які існували в VII – IV ст. до н. е. між власне скіфами та їх північними сусідами – праслов'янським населенням лісостепової смуги України.

Пам'ятки скіфів-орачів на Уманщині виявлені в Умані, Городецькому, Кочержинцях, Берестівці та ще більш як у 20 населених пунктах [12, 30]. Це були землеробсько-скотарські племена. В скіфських курганах, розкопаних біля станції Умань, виявлені поховання, пам'ятки яких схожі з пам'ятками скіфів-кочівників [12, 30].

На території Уманщини знайдено сарматське поховання біля с. Нагірна (Жашківський район) [15, 16]. Знахідки сарматського періоду також виявлені поблизу села Колодисте, Тальнівського району [20, 74]. До сарматського часу відноситься і згадувана в літературі Майданівка, Звенигородського району [25, 254]. Поблизу с. Баштечки Жашківського району знайдено сарматське жіноче поховання [26, 128].

Завдання краєзнавців зафіксувати з використанням спеціальної археологічної літератури найважливіші пам'ятки скіфо-сарматської епохи, включаючи городища, неукріплені поселення, курганні і безкурганні могильники, все, що може пролити світло на історію населення історичної Уманщини VII – IV ст. до н. е.

Важливе місце у вивченні історії краю належить пам'яткам останніх століть до н. е. і перших століть нової ери. Ці старожитності в різних регіонах України мають свою специфіку, відбиваючи строкату картину етногенезу різних племен і народів. Йдеться, зокрема, про становлення і розвиток ранньослов'янських племен рубезу і перших століть нової ери. Цей аспект безпосередньо пов'язаний з походженням та ранньою історією слов'ян у Європі.

З писемних джерел римського часу (Пліній Старший, Тацит, Птолемей та ін.), ранньовізантійського періоду (Прокопій Кесарійський, Йордан, Менандр та ін.) випливає, що Лісостеп України на рубезі, у першій половині і середині I тис. н. е. заселяли слов'янські племена: венеди, анти і склавини. У цьому зв'язку субстратні археологічні культури (зарубинецька, східно-пшеворська, черняхівська, корчацько-празька і пеньківська), безсумнівно представляють місцеві східнослов'янські племена [7, 70].

На території Уманщини знайдені залишки поселень зарубинецької культури. Це, зокрема, біля села Родниківка Уманського р-ну, сіл Орадівка та Синиця Христинівського р-ну [27, 8], а також на середній течії Південного Бугу.

Та найбільше свою єдність і монолітність виявляє на Уманщині, черняхівська культура. Дослідник М.Ю. Брайчевський відмітив, що черняхівські пам'ятки найбільш поширені на Уманщині [28, 26]. Їх знайдено більше, ніж у 100 населених пунктах.

Дослідженням черняхівської культури на Уманщині займалися місцеві краєзнавці Г.Ю. Храбан, В.А. Стефанович, О.П. Діденко. Про масштаби досліджень свідчать щоденники археологічних розвідок, які зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Їх аналіз говорить про проведену велику роботу. Так, лише у 1959 – 1961 рр. Г.Ю. Храбан виявив і описав 168 поселень черняхівської культури [29]. Такі ж розвідки проводились Г.Ю. Храбаном і в 1962 р., про що свідчать відповідні записи [30]. В праці Г.Ю. Храбана «Археологічні пам'ятки Маньківського району» подані відомості про 85 археологічних пам'яток цієї культури [31].

В.А. Стефанович та О.П. Діденко у своїй монографії подали опис 167 черняхівських пам'яток [32]. Уточнена топографія переважної більшості знахідок (урочище, куток села чи приватні садиби). Додані також карти поширення їх на Уманщині. Велика кількість об'єктів з цього реєстру виявлені самими авторами, решта описана за матеріалами інших дослідників.

Найбільшу кількість поселень виявлено в Уманському районі біля сіл Городецьке, Дмитрушки, Доброводи, Дубова, Іванівка, Краснопілка, Ропотуха, Старі Бабани, Сушківка, Юрківка, Рижавка. Рештки поселень черняхівського типу виявлено також у Христинівському районі в селах Верхнячка, Орадівка, Синиця та Тальнівському районі біля сіл Білашки, Веселий Кут, Мошурів [27, 8-9]. У Жашківському районі це села Конельська Попівка, Охматів, Сорочотяга, Хижня [15, 18].

Наприкінці I тис. до н. е. – у першій чверті I тис. н. е. на території Уманщини існував центр екстенсивного залізодобування.

У селах Гереженівка, Гродзево, Дмитрушки Уманського р-ну, на поселеннях черняхівської культури культурний шар містив залізні шлаки [33, 260], с. Паланка та Піківець — шматки шлаку і криць [33, 263]. Біля с. Ропотуха на черняхівському поселенні знайдено шматки залізного шлаку, а біля с. Фурманка – залізний шлак і залізне тесло [33, 264], а також шматки кричного заліза [33, 267]. Аналогічні знахідки виявлено біля сіл Собківка, Старі Бабани [33, 265-266], Ладижинка, Черповоди, Ятранівка [33, 267-268]. А із поселення, знайденого біля с. Степківка до Уманського краєзнавчого музею на початку 60-х років потрапила шлакова «чушка» вагою до 30 кг [33, 265].

Подібні пам'ятки чорної металургії виявлено також у ряді сіл Маньківського р-ну. Це такі села як Дзенгелівка [31, 17], Добра [31, 21], Маньківка [31, 59-60], Молодецьке [31, 76].

Завдання краєзнавців при вивченні старожитностей рубежу, першої половини і середини I тис. н. е. звертати увагу на перші надзаплавні тераси берегів річок та їхніх приток, де можуть бути виявлені поселення зазначених вище археологічних культур.

Отже, археологічні знахідки, що відносяться до найдавніших часів розселення людей на Уманщині, говорять про інтенсивний розвиток населення цієї землі починаючи з палеоліту. Краєзнавці можуть внести і свою частину у вивчення вказаних археологічних пам'яток та виявлення нових, ще не досліджених, особливо – у зв'язку із створенням Зводу пам'яток історії і культури України.

Список джерел та літератури

1. Черныш О.П. Новые исследования Владимирской позднепалео-литической стоянки. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. XXXI. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1950. – 243 с.
2. Трусова С. А. Третья конференция по изучению палеолита. – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. III. – К.: Изд. Акад. наук УССР, 1940. – 213 с.
3. Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. // Материалы и исследования по археологии. – 1960. – № 81. – С. 128-139.
4. Гладких М. І., Рижов С. М., Суховий М. О. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині. // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, «Сіяч». – 1995. – 136 с. – С. 16-23.
5. Винокур І. С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі. – К.: Радянська школа, 1967. – 90 с.
6. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы. – К.: «Наукова думка». – 1969. – 258 с.
7. Винокур І.С. Археологія у вивченні історії краю // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 64-71.
8. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К.: Вид. Акад. наук УРСР, 1957. – 632 с.
9. Розкопки ІА АН УРСР в Ново-Архангельському районі. // газета «Вперёд». – №№ 129, 130 за 25, 27 жовтня.

10. Нове в історії Уманщини. // Уманська зоря. – № 190. – 29.11.63 р.
11. Шовкопляс І. Г. Основи археології: Підручник для студентів історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів. – Вид. 2. – К.: Вища школа 1972. – 221 с.
12. Умань: Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси. – Облвидав, 1957. – 149 с.
13. Цвек О.В. Веселий Кут – найбільше поселення східнотрипільської культури // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, «Сіяч». – 1995. – 136 с. – С. 43-54.
14. Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. XVI. – К.: Изд. Акад. наук УССР, 1947. – 214 с.
15. Жашківщина: минуле і сьогодення. (Автор-упорядник С. Горошко). – К.: Артєк, 2001. – 136 с.
16. Спицын А.А. Раскопки курганов близ села Колодистого Киевской губернии. // Известия археологической комиссии. – Вып. XII. – Спб.: Тип. Глав. Управления уделов, 1904. – С. 119-126.
17. Доманицкий В. Раскопки курганов у д. Луковки, Звенигородского уезда. // Археологическая летопись Южной России. – Т. II. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 238 с. – С. 165-168.
18. Доманицкий В. Исследования и раскопки. // Археологическая летопись Южной России. – Т. I. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1899. – 246 с.
19. Коротке звітommлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1925 рік. – К., 1926. – 119 с.
20. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. Книга 1. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. – 187с.
21. Храбан Г.Ю. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области // МИА. – 1964. – № 116. – С. 72.
22. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-5624. – оп. 1. – спр. 74. – арк. 16.

23. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
24. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К.: Либідь, 1992. – Т. I. До середини XVII ст. – 640 с.
25. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. // Записки Русского археологического общества. – Т. XI. – Вып. 1 – 1899.
26. Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею. // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – 136 с. – С. 124-134.
27. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська область. / Редкол.: Стешенко О. Л. (голова) та ін. – К.: УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
28. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
29. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959-1961 рр. (в 2-х книгах). // Уманський краєзнавчий музей (далі УКМ). – Ф. 2553, Д-1368, Д-1369.
30. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області.. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. ч. 1. – Умань, 1962. // УКМ. – Ф. 2553, Д-1370.
31. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського району. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. // Оригінал за описом Наукового архіву Інституту археології АН України – 1962 / 18 інв. № 3869. // УКМ. – Ф. 2553, Д-1372.
32. Стефанович В.А., Диденко О.П. Археологические памятники Уманщины. – Т. 1, 2. – Умань, 1968. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.12, № 569.
33. Храбан Г.Е. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области. // МИА. – 1964.